

І бөлім

ҚАЗАҚ-ЖОНҚАР СОҒЫСТАРЫ

§ 1. XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы

Бұл сабакта:

- XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайын;
- жонқар шапқыншылығы кезіндегі демографиялық өзгерістер мен миграциялық үдерістерді білеміз.

Тірек сөздер

- Тәуке хан
- Жонқар хандығы
- жонқар шапқыншылығы
- еділ қалмақтары
- башқұрттар

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырда қазақ қоғамының одан өрі бірігу, тұтастану үдерісі орын алды. Осы кезеңде ел билеген Тәуке хан ел ішінде тыныштық орната білді. Сондықтан Тәуке хан билік құрған кезең халық арасында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» деген атпен есте қалды. Ол өзінен бұрынғы атақты хандардың заңдарын («Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы») өзі өмір сүрген заманға сәйкестендіріп, «Жеті жарғы» деп аталатын заңдар жинағын жарыққа шығарды.

«Жеті жарғы» қазақ қоғамының ішкі сұраныстарын құқықтық түрғыдан қалай реттеген еді?

Тәуке хан тұсында ел бірлігін нығайтып, ішкі мәселелерді шешу үшін тұрақты түрде үш жүздің мәслихаты шақырылып тұрды.

XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басындағы Құлтөбе, Мәртөбе, Ордабасыда өткен халық жиындары неліктен «Дала парламенті» деген тенеуге ие болды деп ойлайсындар?

Тәуке хан қоғамдағы ішкі алауыздықты толық жоя алмады. Оның көзі тірісінде-ақ кейбір қазақ сұлтандары алауыздық танытып, жеке билікке үмтүла бастады. Тәуке хан қайтыс болған уақытта, қазақ хандарының ішінде жолы үлкен саналатын Қайып хан Ұлы хан болудан үмітті болды. Бірақ ол 1718 жылы саяси бақталастарының қолынан қаза тапты. Орта жүзде Тәуkenің ұлы Болат хан болса, Қіші жүзде Әбілқайырдың билігі нығая бастады. Орта жүз бен Қіші жүз руларын басқарған басқа да сұлтандардың ықпалы артып, олардың

дербестікке ұмтылуы қүшіе берді. Осылайша қазақ тарихындағы аса ауыр кезең – «Ақтабан шұбырынды» жылдары қарсаңында Қазақ хандығының ішкі саяси алауыздығы қүшіе түскен еді.

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы. XVIII ғасырдың басында сыртқы қауіп қүшіе түсті. Батыстан орыс-казак әскерлеріне сүйенген еділ қалмақтары, солтүстікten сібір казактары, башқұрттар, оңтүстікten Орта Азия хандықтары (Бұхара, Хиуа), шығыстан жоңғарлар оңтайлы сәтті күтіп, шабуыл жасауға дайын тұрды.

Жоңғар хандығы. Қазақ хандығының тәуелсіздігіне мейлінше қауіп төндірген басты жауы Жоңғария әскери-көшпелі мемлекеті еді. Тарихта қазақ және жоңғар халықтары арасындағы 100 жылдан астам уақытқа созылған қазақ-жоңғар соғысы орын алған.

Жоңғарлар кімдер және Жоңғария мемлекеті қай жерде орналасқан?

XVIII ғасырдың басындағы қазақ даласына
көрші елдерден төнген қауіп бағыттары

Жоңгарларды Оңтүстік Қазақстандағы сауда, қолөнер орталықтары, Ресей, Шығыс елдерімен байланыстыратын керуен жолдары қатты қызықтырды. Оларды иелену жолында Қазақ және Жоңгар хандықтары арасындағы құрес жылдан-жылға өрши түсті.

Жоңгарларға қарсы саясатты оңтүстік-шығыста Қытайдың Цин өкіметі де жүргізіп отырды. Яғни, жоңгар қонтайшылары екіжақты соғыс жүргізуге мәжбүр болды. XVII ғасырдың 90-жылдарындағы Цин империясына қарсы соғыс жоңгарларға аса ауыр тиіп, шайқастардың бірінде олардың көсемі Галдан-Бошокту қаза тапты.

Жоңгарлардың хан тағына көрнекті тарихи тұлға әрі қолбасшы Цеван-Рабтан келді (1697–1727). Ол 20 жылдай Маньчжур әuletінің билеушілерімен және Қытаймен ашық соғысдан бас тартып отырды. Мұның өзі Жоңгар хандығының тез арада қүшесінде мүмкіндік жасады.

Жоңгарияның қазақ жеріне шапқыншылығы. Жоңгар билеушілері қазақ даласына үздіксіз жортуылдар үйымдастырып, адамдарын тұтқындалап, малдарын айдалап кетіп отырды. Осы тұста Еділ бойындағы қалмақтар да қарап жатпай, жайық казактарымен және башқұрттармен бірге қазақ даласына оқтын-оқтын шабуылдар жасаумен болды.

Картадан XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының оңтүстігі мен шығысындағы көрші мемлекеттерді анықтаңдар.

XVII ғасырдың 80-жылдарынан бастап жоңгарлар Жетісудағы Шу және Талас өзендерінің маңындағы қазақ жерлерін басып алды. Қөп кешікпей-ақ қазақтар қарсы шабуылдар үйымдастырып, жоңгарларға құшті соққы берді. Қазақ жасақтары еділ қалмақтарына да қарсы сәтті ұрыстар жүргізді.

Қалмақтар, еділ қалмақтары, казактар, башқұрттар кімдер еді?

XVIII ғасырдагы жоңгар шапқыншылығы кезінде қорғаныс үшін қолданылған мылтық пен өзге де жаракттар. ҚР Мемлекеттік орталық музейі

1708 жылдан бастап жонғарлардың қазақ жеріне жаңа шабуылдары басталды. Бұл соғыстарда екі жақ алма-кезек женіске жетіп отырды. Қазақ жерін басып алу жонғарлардың басты мақсатына айналды.

Жонғар шапқыншылығының демографиялық жағдай мен көші-қон үдерістеріне әсері. Жонғар шапқыншылығы Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардың түп-тамырымен өзгеруіне әсерін тигізді. Қазақтардың оңтүстікте өзбек хандықтарына, ал батыста еділ қалмақтары иелігіне жақындауы көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасты біршама күрделендірді. Жайық бойындағы іргелес казактар, оңтүстікten қарақалпақтар мен өзбектер қазақ ауылдарына шабуылдап, жағдайды одан әрі ушықтырды. Жонғарлардың шапқыншылығы кезінде қатты ойрандалғаны Жетісу өңірі болды. Әрине, жаудың шабуылын бірінші болып қабылдаған шығыс өңірінің ахуалы да тым аянышты еді.

Жонғарлардың күтпеген жерден бірнеше бағытта үйымдастырған шапқыншылығының зардабы бейқам жатқан қазақ ауылдары үшін өте ауыр болды. Мал-мұлкін, тігулі үйін тастап, бассауғалауға мәжбүрлеген қайғылы жағдай қазақ жерінде монғол шапқыншылығынан бері қайталанбаған еді.

Білімдерінді шындаңдар:

1. Көшпелі Жонғар хандығының күшөю себебін қалай түсіндіресіндер? Олардың қазақ жасақтарынан басым түсіп отыруының себептерін талдандар.
2. Жонғар шапқыншылығының негізгі мақсаты қандай?
3. Жонғар шапқыншылығының зардаптары туралы айтып беріндер.
4. Қазақ жеріне тағы кімдер көз салды?
5. Жонғар шапқыншылығының демографиялық жағдай мен көші-қонға әсері қандай болды?

§ 2. Жонғар шапқыншылығына қарсы қаресті үйымдастыру

Бұл сабакта:

- жонғар шапқыншылығына тойтарыс берудегі Қарақұм жиынының маңызын;
- 1717 жылғы Аяғөз шайқасындағы қазақ жасақтарының женісі неліктен нәтижесіз аяқталғанын талдаймыз.

Қарақұм жиыны. 1710 жылы қазақ жүздерінің белгілі өкілдері Қарақұм маңында бас қосып, жонғарларға соққы берудің мүмкіндіктерін талқылады. Қарақұм – Аралдың солтүстік және солтүстік-шығыс өңірінен Ұлытау сілемдеріне дейін созылып жатқан аймақтың атауы.

Тірек сөздер

- Қарақұм жиыны
- Әбілқайыр хан
- Бекенбай батыр
- Аяғөз шайқасы

Тәуке хан

Қарақұмда өткен жиналышқа үш жүздің өкілдері, сұлтандар, билер мен батырлар, рубасылар қатысты. Тәуке хан қазақ жасақтары мен руларын басқарудың жаңа әдісін талқылауды ұсынды. Бұл бойынша сұлтандардың билігін шектеп, халық арасынан шыққан билердің басшылық рөлін көтеру көзделді.

Сұлтандар мен билер деп кімдерді атады?

Мұның өзі орталықтандыруды нығайтып, жауға қарсы қазақ жасақтарын құруды, қорғаныс қабілетін арттыруды қамтамасыз ететін еді. Қарақұмдағы мәжілісте Тәуkenің ұлы Қайып және Әбілқайыр сұлтан, Табын Бөкенбай, Жәнібек, Есет батырлар ерекше белсенділік көрсөтті. Жауға қарсы тойтарыс үйімдастыру мәселесі қызу талқыға түсті. Адамдардың бір тобы мәжілісте басталған даудың соңын күтіп, толқып отырды. Бұл жағдайды орыс зерттеушісі Я.П.Гавердовский байлашпа суреттеп жазады: «Осындай жағдайда халық батыры Бөкенбай елдің ортасына суырылып шығып: «Таланған көштің, тұтқындалған бала-шағаның бейшара бақылаушысы болып отыра алмаймын. Жаудан кек ала-мыз, өлсек, қару ұстап өлеміз! Қыпшақ даласы сарбаздарының жалтарған кезі болды ма?! Мен қолымды жау қанына малғанда, сақалымды қырау шалған жоқ болатын. Жаудың зұлымдығына шыдап отыра алмаймын. Жауға мінер тұлпар құрып па?! Сүр жебе толы қорамсақ қаңырап бос қалып па?!» – деді». Мұндай жалынды ұран отырғандарды бейжай қалдырмай, ерекше әсер етті. Жиналышқа қатысқандар Бөкенбайды қолдауға сөз беріп, жауға қарсы бірге аттануға серттесті. Олар құрбандық шалып, құдайы таратты.

Яков Петрович Гавердовский (1770–1812) – Ресейлік Бас штаб офицері, Қазақстанды зерттеуші. 1803 жылғы қазақ даласы арқылы Бұхараға баратын арнайы сауда-дипломатиялық елшілікті басқарған. Я.П.Гавердовский Петерборға қайтып оралған соң, қазақ жерінде жинаған материалдарын өңдеумен айналысты. Кейінрек «Қырғыз-қайсақ даласына шолу» деген атпен Қазақстан географиясы, тарихы мен этнографиясы болынша зерттеу еңбегін жазды.

Қарақұмдағы мәжілісте Бөкенбай батыр жоңғарларға қарсы жорықта қазақ қолының жетекшісі болып белгіленді. Бөкенбай Қарабатырұлы табын руынан шыққан атақты батыр, қолбасшы

Улы дала. Құрылтай. Суретші Қ.Әжібекұлы (2006 ж.)

және өз заманында мемлекет істеріне белсенді араласқан ықпалды тұлға еді. Осы кеңестің шешіміне сай жоңғарларға қарсы біріккен қалық жасагы құрылып, соның күшімен жоңғар өскері шығысқа қарай ығыстырылды. 1711 жылы жоңғарлар қазақ даласына тағы шабуыл жасағанда, қазақ батырлары тізе қосып, жауға айтартықтай тойтарыс бере алды.

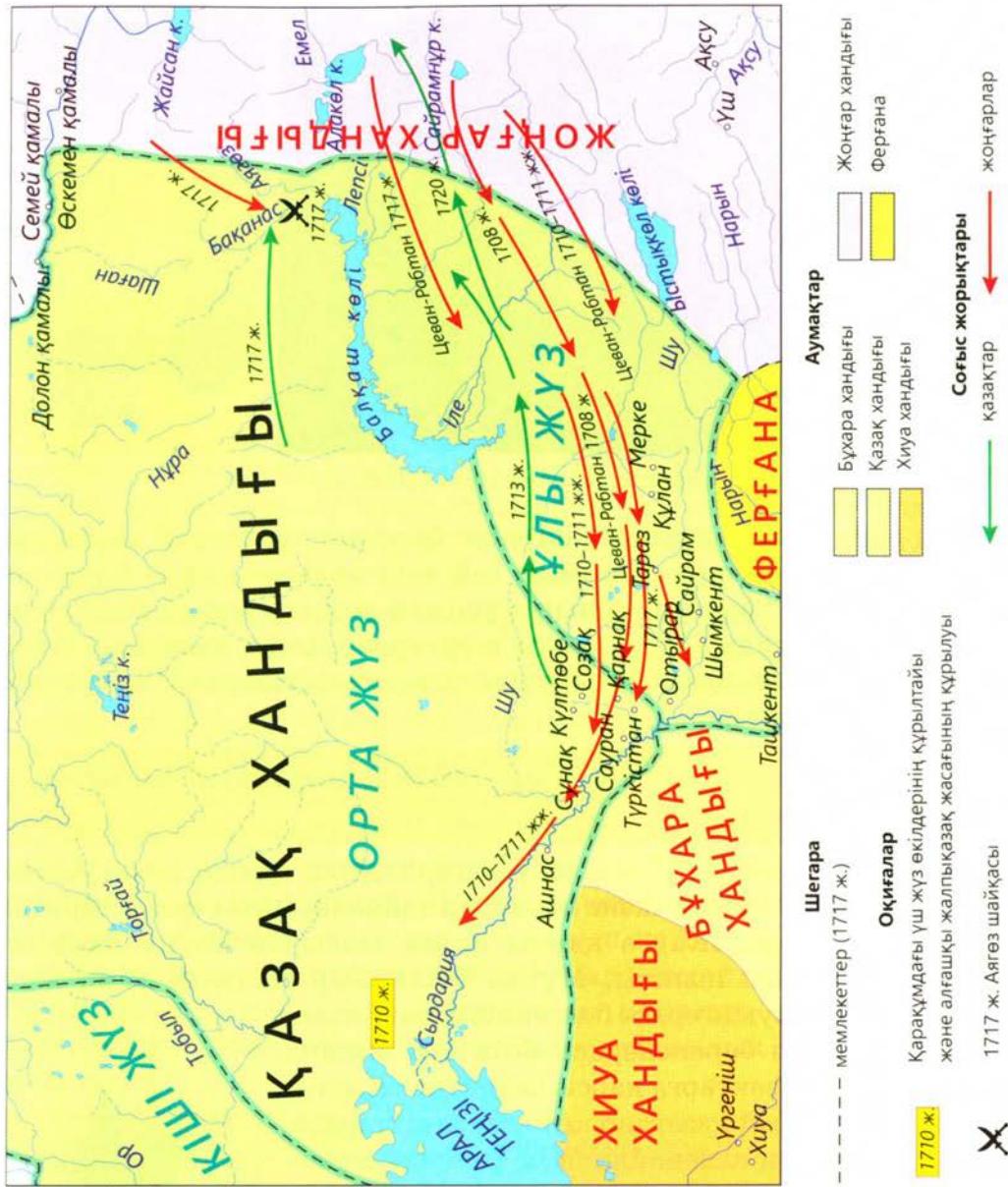
Қарақұм мәжілісі өткен жер мен мерзімін, мақсаттары мен тарихи маңызын анықтаңдар.

Аягөз шайқасы. 1717 жылы жоңғарлардың қалың қолы Аягөз өзені бойындағы найман және жалайыр тайпаларының қоныстарына баса-көктеп кірді. Жауға қарсы қазақ жасағын Тәуке ханның ұлы Қайып бастап шықты. Мұнда Әбілқайыр бастаған Кіші жүз жасақтары да жауынгерлік белсенділік танытты.

Жоңғарлар ағаш бөренелерден биік өре жасап, соның үстінен қазақтарға қарсы садақтан оқ жаудырды. Тұнге қарай қазақтар кесілген ағаштардан жоңғарлардікінен әлдеқайда биік бірнеше мұнара тұрғызып, олардың үстінен жоңғарларды екі күн бойы садақпен атқылайды. Мұның өзі ақырында жоңғарларды қашуға мәжбүрледі. Бұл шайқаста Қаракерей Қабанбай басқарған қазақ жасақтары да үлкен белсенділік танытты. Алайда Қайып ханға бағынғысы келмеген Әбілқайырдың өз өскерін алып, ұрыс даласынан кетіп қалуы жоңғарларды біржолата күйретуге мүмкіндік бермеді. Сол себепті жауды талқандаған бұл жеңіс те қазақ елінің ауыр жағдайын жақсарта алмады.

Табын Бекенбай батыр ескерткіші.
Ақтөбе қаласы

Қазақ-жонғар соғысы кезіндегі бастапқы шайқастар

Білімдерінді шынданғдар:

1. Жонғар шапқыншылығына қарсы құрес қалай үйимдестірылды?
2. Қарақұм жиынында қандай мәселелер қарапталды?
3. Аягөз шайқасының нәтижесі қандай болды?
4. Елді азат етудегі қазақ батырларының рөлі қандай?
5. Картаны қолдану арқылы негізгі қазақ-жонғар шайқастары өткен жерлерді анықтаңдар.

§ 3. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманы

Бұл сабакта:

- «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» аталатын қасіретті оқиғаның себептері мен салдарларын;
- халық ауыз әдебиеті туындыларының тарихи дереккөз ретіндегі құндылығын талдаймыз.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» басталуы. XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде Цин империясымен уақытша болса да қарым-қатынасын ретке келтірген Жоңғария барлық күш-қуатын қазақ еліне қарсы жұмсауға мүмкіндік алды. Қазақ елін талқандауды мақсат еткен жоңғарлар өздерінің жоспарын тезірек іске асыруға тырысты.

1723 жыл қазақ халқы үшін өте қыын кезеңнің бастамасы болды. Осы жылды қыста ел арасын қатты жұт жайлады. Жұттан әрең шыққан халықты тұтқыылдан баса-көктеп кірген жоңғарлардың шабуылы одан әрі есендірді.

Тірек сөздер

- «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»
- «Елім-ай»

«Жұт» дегеніміз не? Халық аузындағы «Жұт жеті ағайынды» деген тіркестің мағынасын анықтаңдар.

Жоңғарлар Жетісуды, Қаратауды басып өтіп, Талас алқабындағы қазақ ауылдарына ойран салды. Бұл «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» басы еді. Жау соққысына төтеп бере алмаған Ұлы жүздің көптеген руы мен Орта жүздің бірқатар руы Шыршық өзенінің Сырдарияға құяр сағасынан өтіп, Ходжентке қарай беттеді. Орта

«Ақтабан шұбырынды». Суретші Д.Қастеев (2016 ж.)